

تأثیر رودخانه مرزی هریرود بر روابط هیدروپولیتیک ایران و افغانستان

سیدسلیمان کریمی

دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

حجت مهکویی^۱

گروه جغرافیا، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

علیرضا عباسی

گروه جغرافیا، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

امیر گندمکار

گروه جغرافیا، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۴/۲۰

چکیده

در این تحقیق با بررسی هیدروپولیتیک رود مرزی هریرود به مسائل به وجود آمده بین ایران و افغانستان پرداخته شده است. اهمیت تحقیق به سبب پدید آمدن چالش‌هایی در مسائل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی در روابط هر دو کشور و همچنین مردمان ساکن در حاشیه مرزی بوده است. وابستگی افغانستان به آب هریرود برای تأمین نیاز آبی و برنامه‌های توسعه این کشور، مسبب کاهش ورود آب به ایران و چالش امنیت آبی در شمال شرق و شهرهای بزرگی نظیر مشهد شده است. این موضوع برای منطقه معضلات سیاسی نظیر مخاطرات برای امنیت ملی، منابع آبی و مشکلات اجتماعی و اقتصادی مانند مهاجرت گسترده، قاچاق، بیکاری، از بین رفتن کشاورزی و همچنین چالش‌های زیست محیطی نظیر معضل امنیت منابع آب شرب و بروز ریزگردها را به همراه داشته است. هدف اصلی در این مقاله بررسی تأثیر رودخانه مرزی هریرود بر روابط هیدروپولیتیک ایران و افغانستان می‌باشد که با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و سایتهای اینترنتی به این موضوع پرداخته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که روابط سیاسی ایران و افغانستان متأثر از هیدروپولیتیک هریرود می‌باشد. همچنین، به سبب بالادست بودن افغانستان در حوضه آبریز هریرود، تمایل به جلسات مشترک ندارد و این کشور به جبران فرصت‌های از دست رفته دوران اشغال و جنگ‌های جهادی و داخلی اکنون به سیاست‌های یک جانبه‌گرایانه متمایل بوده و به استفاده ابزاری از آب در قبال ایران روی آورده است.

واژگان کلیدی: هیدروپولیتیک، هریرود، رودهای مرزی، ایران، افغانستان

مقدمه

هیدروپولیتیک^۱ به معنی توان بالقوه برخورد و خشونت یا تفاهم و مدیریت بر سر آبهای بین‌المللی است که اخیراً بسیار مورد توجه قرار گرفته است. هیدروپولیتیک به توانایی کشورهای با اشتراک منافع مربوط می‌شود که مایلند آبهای مشترک خود را طوری مدیریت کنند که از نظر سیاسی یک وضعیت پایدار به وجود آید. یعنی منابع مشترک آب بدون هر گونه تنش یا منازعات بین طرفین یا طرفهای حقابه بر مورد استفاده قرار گیرد (Papoli yazdi & Vosoghi, 2011: 11). هویت بین‌المللی رودمرزهایی چون هریرود بخاطر حاکمیت دوگانه بر چنین آبراهه‌هایی و اثر اقدامات یکجانبه یک کشور مثل انحراف مسیر، احداث هر گونه آبگیر و یا سد که بر استفاده کشور دیگر در حریم آن آبراهه اثر سوء می‌گذارد چالش برانگیز است. لذا محدودیت آب در یک منطقه به ایجاد چرخه‌ای از انواع ناامنی‌ها منجر می‌شود. واقعیتی که امکان رشد نارضایتی از کمبود عرضه آب نارضایتی از کیفیت آب و نحوه توزیع ناعادلانه آن، نابودی شغل‌های وابسته به آب و در نتیجه ایجاد مشاغل سیاه مثل انواع قاچاق، فحشا، حراج میراث فرهنگی، فروش اعضاء بدن، گسترش بازار انواع مواد مخدر، همکاری با گروههای تروریستی و به خطر افتادن امنیت غذایی را در بردارد. آب مرزهای سیاسی نمی‌شناسد. در سراسر جهان، ۲۶۳ حوضه رودخانه فرامرزی و حداقل ۳۰۰ سفره آب فرامرزی و سیستم آبخوان وجود دارد. ماهیت مشترک این منابع، فرصتی برای همکاری است، اما چالشهایی را نیز در قالب افزایش نزاع، آلودگی و استفاده بدون هماهنگی توسط کشورهای حاشیه ساحلی ایجاد می‌کند. استفاده بهینه و محافظت مؤثر از آبهای مرزی فقط در صورت استفاده کشورهای ساحلی، که اصول آب مجتمع را در مدیریت منابع آب (IWRM^۲) با روحیه همکاری اعمال می‌کنند، امکان‌پذیر است (INVENTORY OF SHARED WATER RESOURCES IN WESTERN ASIA, 2013).

آب نقش بسیار مهمی در زندگی انسان دارد. حدود ۶۰٪ از وزن افراد بزرگسال و حتی ۷۵٪ وزن کودکان را آب تشکیل می‌دهد. بدن دائماً آب را از طریق تبخیر از پوست، از طریق تولید ادرار و از طریق انتشار آب از ریه‌ها با هوایی که تنفس می‌کنیم، خارج می‌کند - به طور متوسط ۲٫۴ لیتر در روز (Mucke, 2019: 9). اهمیت روزافزون آب در مسایل ژئوپولیتیک، سبب افزایش تنش و کشمکش میان کشورها بر سر منابع آبی مشترک شده است. کمبود رو به افزایش آب و منافی که از طریق آن کسب می‌شود به عنوان عاملی تعیین کننده در سیاست‌های بین‌المللی و روابط کشورها با یکدیگر شده، به گونه‌ای که آب به عنوان ماده‌ای رقابتی و مطلوب وارد عرصه مناسبات و مناقشات کشورها مورد توجه است. دسترسی به آب آشامیدن در جهان به ازای هر نفر ناکافی است و هنوز هم مقدار آن در حال کاهش می‌باشد این مسئله به دلایل فراوان و متفاوتی اتفاق افتاده است. امروز کشورهای که منابع آب غنی‌تری در اختیار داشته باشند در مناسبات هیدروپولیتیک و ژئوپولیتیک منطقه‌ای از توان اثرگذاری عمیق‌تری بهره مند خواهند شد، از سوی دیگر می‌توان کمبود منابع آبی را فرصتی جهت اتخاذ سیاست‌های همکاری و همگرایی بین

^۱. Hydropolitics

^۲. Integrated Water Resources Management

کشورها قلمداد کرد، کشورهایی که در قسمت پایین دست جریان رودهای فراملی واقع شده‌اند بیشترین آسیب-پذیری را از نظر تأمین آب دارند (Hafezniya, 2006 : 59).

محور اساسی سیاست آب (هیدروپولیتیک) در این پژوهش بخاطر این واقعیت است که هیدروپولیتیک آب در منازعات و جنگ مانند جنگ تحمیلی ایران و عراق نقش مهمی داشته است (Pishgah hadiyani, 2003 : 20). در خاورمیانه آب نیز همانند نفت به عنوان یک منبع استراتژیک که هر وقت کمیاب شد رقابت شدیدی بر سرش بر پا خواهد گردید، منشأ بالقوه رقابت است و امنیت این منبع علاوه بر عامل رقابت محلی و منطقه‌ای به طرحها، جریانات آبها و نحوه استفاده از آن وابسته است. به نظر ساندر پوستل^۱ «در حال حاضر قوانین بین‌المللی هیچ گونه کمکی به حل این گونه مسائل نمی‌کنند، کشورهای بالادستی منابع آب به اکراه به پذیرش سیستم حقایق رودخانه‌های مشترک اقدام می‌کنند. حتی عده‌ای معتقدند که هر کشور در داخل مرزهای خود مجاز است بدون توجه همسایگان از منابع آبی موجود استفاده نماید» (Postel, 2000 : 71). در حال حاضر، تأمین آب مطمئن و سالم، برای آبیاری و مصرف داخلی، یکی از نیازهای مهم افغانستان برای جمعیت رو به رشد این کشور است. آب برای معادن و فرآوری مواد معدنی و همچنین مشاغل مرتبط و توسعه جامعه نیز لازم است، که همه اینها در رشد و ثبات اقتصادی کشور نقش دارد (Mach & et al, 2014: 1). از سوی دیگر ایران نیز به دلیل ریزش‌های کم جوی و نامناسب بودن پراکنش زمانی و مکانی بارندگی‌ها، در زمره‌ی کشورهای خشک و نیمه‌خشک جهان محسوب می‌شود. متوسط بارش سالانه در کشور ایران حدود دویست و پنجاه میلیمتر بوده که معادل یک سوم متوسط بارش کل جهان است (Kardavani, 2002 : 152).

مناقشات آبی بین کشورها در تعداد و شدت بیشتر شده و توجه به بررسی و ارائه راهکارهای جدید و خلاقانه برای حل و فصل مسالمت آمیز مناقشات مربوط به منابع آبی فرامرزی، گامی مهم در ایجاد روابط بین‌المللی با ثبات و ایمن می‌باشد. وضعیت ایران در این بین از حساست و ویژه‌ای برخوردار است، زیرا تنها ۳٪ منابع آبی جهان را در اختیار دارد و سالهاست که با بحران آب روبه‌رو است، این امر از یک سو توجه به هیدروپولیتیک در تقابل با دیگر کشورها و از سوی دیگر توجه به مدیریت آب در داخل کشور را دو چندان می‌کند. ایران با همسایگان خود در بیشتر رودخانه‌های مرزی دارای قراردادهای دوجانبه می‌باشد، از جمله معاهده ۱۲۹۹ با اتحاد جماهیر شوروی سابق در باره رودخانه ارس، اترک و سایر رودخانه‌های ۱۲ گانه مشترک، پروتکل ۱۳۳۴ شاخه‌های رودخانه هریرود در قلمرو آبخیز قره‌قوم قرار دارد. در مقیاس با دیگر نواحی کشور از میزان بارش کمتری برخوردار است و از کوه‌های مرکزی افغانستان سرچشمه می‌گیرد. مناسبات هیدروپولیتیک افغانستان با ایران در این ناحیه در طول صد سال گذشته توأم با تنش بوده است. در هر دوره سهم حقایق ایران کاهش یافته و بارها نیز به دلایل مختلف قطع شده است که نتیجه آن نابودی حوضه آبریز قره بوم، ویرانی کشاورزی و بنیادهای معیشتی، سکونتگاه‌های شهری و روستایی، مهاجرت و ناامنی، بزهکاری اجتماعی نمود یافته است (Kaviyanrad, 2005 : 354). بنابراین آنچه که به عنوان مسأله اصلی مطرح

^۱. Sandra Postel

است این است که روابط هیدروپولیتیک ایران و افغانستان در چه سطحی است؟ منابع آبی مرزی هریرود چه وضعیتی دارند؟ روابط سیاسی دو کشور تا چه اندازه متأثر از منابع آبی مرزی است؟ این مقاله از نظر هدف کاربردی و براساس ماهیت موضوع و مسأله، به روش کیفی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است. هدف اولیه فهم و درک وضعیت و مکانیزم‌های ارتباط میان هیدروپولیتیک هریرود با تنش روابط میان ایران و افغانستان است. پرسش اصلی این است که تأثیر رودخانه مرزی هریرود بر روابط هیدروپولیتیک ایران و افغانستان چگونه است؟ بر اساس این پرسش، انگاره‌ای که پاسخ می‌دهد این است که رودخانه مرزی هریرود بر روابط هیدروپولیتیک ایران و افغانستان تأثیرگذار بوده است و روابط سیاسی هر دو کشور را متأثر کرده است.

پیشینه تحقیق

در ارتباط با موضوع مقاله، به برخی از پژوهشهایی که در داخل و خارج از ایران، انجام گرفته‌اند در جدول زیر اشاره می‌شود.

جدول شماره ۱: برخی از پیشینه‌های پژوهشی مرتبط با موضوع مقاله

عنوان	نویسنده	سال	نتایج
بررسی هیدروپولیتیک هریرود، به بررسی ویژگی‌های جغرافیایی هریرود	احمدی	۱۳۸۳	نویسنده علل قطع آب هریرود و مشکلات سیاسی و پیامدهای حاصل از قطع و کاهش آب هریرود از لحاظ اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، زیست محیطی پرداخته و اختلافات سیاسی ایران و افغانستان را در ایجاد مشکلات و پیامدهای ایجاد شده مؤثر دانسته است. و معتقد به ارایه یک سیاست منطقی و منصفانه، جهت برطرف کردن مشکل آب هریرود و مردم سیستان برای همیشه است.
هیدروپولیتیک هریرود: تأثیر آن بر روابط سیاسی ایران و افغانستان	حافظ‌نیا و مجتهدزاده علیزاده	۱۳۸۵	محقق به روشی توصیفی-تحلیلی از طریق مطالعه اسنادی با رویکردی تاریخی وقایع و حوادث مربوط به روابط دو کشور تحت تأثیر هریرود را مورد بررسی قرار داده، سپس به طبقه‌بندی و تحلیل آن پرداخته‌اند و معتقدند که نوسان آب هریرود یکی از عوامل مؤثر بر روابط سیاسی ایران و افغانستان بوده است.
نقش انگلستان در چگونگی شکل‌گیری مرزهای ایران و افغانستان	مجتهدزاده	۱۳۸۷	در این مقاله با روش توصیفی-تاریخی در خصوص زمینه‌های تاریخ شکل‌گیری مرزهای ایران و افغانستان در سده اخیر بحث شده است. و به این نتیجه استناد نموده است که بخش مهمی از مرزهای ایران با افغانستان نتیجه سیاست استعماری بریتانیا بوده است که باید شناخته شوند.
چالش‌های سیاست مرزی (هیدروپولیتیک) ایران با عراق (اروند رود) افغانستان (هریرود)	حجازی	۱۳۸۹	در این پژوهش به نقش هنجارهای بین‌المللی و چالش‌های پیش‌رو در رودخانه‌های مذکور اشاره کرده است و آن را در امنیت انسانی ساکنین آن حوضه‌ها و استان‌های مرزی مجاور دانسته است.
هیدروپولیتیک هریرود، آثار و پیامدها	اطاعت و ورزش	۱۳۹۱	در این پژوهش با استفاده روش توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای، عوامل مؤثر در ایجاد وضعیت کنونی و آثار و پیامدهای آن مورد بررسی واقع شده است. و برای حل تنگناهای محیطی منطقه همکاری فرامرزی بین دو کشور را پیشنهاد داده و سرمایه‌گذاری مشترک در اجرای طرح‌های آبیاری و تغییر و نوع کشت محصولات می‌تواند راهگشا باشد.
چالش‌های ژئوپولیتیک منابع آب‌های زیرزمینی با تأکید بر منابع مشترک ایران	فرشته‌پور و روغنی و میان-آبادی	۱۳۹۴	در این تحقیق با توجه به اهمیت موضوع آبخوان‌های مرزی، چالش‌های حقوقی، حکمرانی، و بهره‌برداری کمی و کیفی از این منابع در دنیا به شناسایی و به طور خاص، این چالش‌ها در منطقه خاورمیانه مورد بررسی قرار گرفت و در نهایت مشکلات پیش‌روی ایران در بهره‌برداری از آبخوان‌های مشترک با همسایگان شرقی و غربی تبیین شده و راهکارهای لازم برای مدیریت بهره‌برداری از این منابع مرزی پیشنهاد شده است. در این مقاله از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است.
تحلیلی، بر بحران منابع آب در کشورهای اسلامی منتخب	مهکویی	۱۳۹۶	این نوشتار با روش کیفی و ماهیت توصیفی-تحلیلی به بررسی وضع بحران منابع آب به ویژه آب شیرین در این کشورها به خصوص ایران پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که کشورهای مطرح در این مقاله در وضعیت بحرانی از نظر منابع آبی قرار دارند.
خشکی دریاچه‌های فصلی و پیامدهای آن برای فعالیت گردوغبار	ایرشکی و همکاران	۲۰۱۳	این پژوهش باروش توصیفی-تحلیلی تأثیر تغییرات سطح آب در بستر دریاچه خشک‌ها را بر میزان دید، شیوع گردوغبار، بارگیری ذرات معلق، تغییرات پی‌درپی خشکی و جنوب به عنوان یکی از منابع اصلی گرد و غبار در جنوب آسیا تشخیص داده شد.

هیدروجرافیا	جی.شرودر	۲۰۱۶	در این پژوهش، به بررسی آبهای جاری حوضه آبخیز خشکی و رودخانه‌ها در کشور افغانستان و کشورهای همسایه پرداخته و سهم آب آن را مورد اندازه‌گیری قرار داد. در این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی و با توجه به جنگ‌های سی ساله و عدم وجود آمار دقیق و موثق در مورد میزان دبی آب به این نکته توجه داشت که با کمک فناوریهای مهندسی نوین کشورهای همسایه، میزان آبهای جاری در افغانستان باروش علمی محاسبه گردد تا در برنامه‌های آینده کشور و تصمیم‌گیرها در این زمینه به آنها استناد شود.
آینده مدیریت آب در افغانستان	جی.شرودر	۲۰۱۶	در این پژوهش ظرفیت ساخت‌وساز و سنجش خطر، باروش توصیفی-تحلیلی به بررسی مشکلات مدیریت آب در افغانستان از جنبه‌های مختلف پرداخت و نتیجه‌گیری نمود که: حمایت همه جانبه و سرمایه‌گذاری عظیمی برای حل این مشکلات مورد نیاز است و در سایه تلاشهای بزرگ است که می‌توان نتایج مطلوب در زمینه مدیریت بهینه آب در افغانستان را واقعیت بخشید و همکاری بانکهای جهانی و سازمانهای غیر دولتی را برای پرداختن و توجه به این کار و موفقیت در آن را ضروری دانست.
نقش مؤثر آب در امنیت ملی کشورها و نقش افغانستان در تأمین نیازهای آب منطقه‌ای	فهم	۲۰۱۶	نویسنده پژوهش با بررسی رودهای هیرمند و هریرود و وابستگی ایران به منابع آب افغانستان و اختلافات موجود میان این دو کشور بر سر استفاده از آب مشترک و راهکارهای امتیازگیری افغانستان از طریق منابع آبی مشترک پرداخت. روش پژوهش بکار رفته در نوشتار توصیفی-تحلیلی بوده است.

Source: Drawing the Authors, 2020

مبانی نظری

متغیرها و شاخصهای هیدروپولیتیک

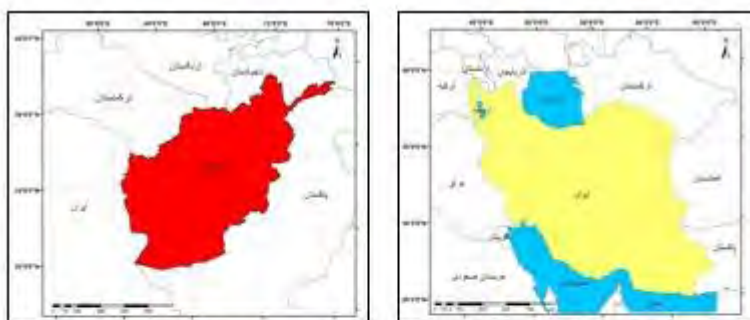
هیدروپولیتیک علمی است که به بررسی آب به عنوان یک عنصر طبیعی و عملکردهای سیاسی آن می‌پردازد (Rahmani, 1995 : 199). بنابراین می‌توان آن را «ژئوپولیتیک آب» دانست که مطالعه نقش آب است در مناسبات و مناقشات اجتماعات انسانی، ملت‌ها و دولت‌ها که هم در داخل کشورها و یا بین کشورها و دارای ابعاد فراکشوری، منطقه‌ای، جهانی و بین‌المللی است (Hafezniya, 2006 : 102). در کل بخشهای هیدروپولیتیک عبارتند از: ۱. هیدروپولیتیک مثبت (همکاری)؛ ۲. هیدروپولیتیک منفی (تنش‌زا). هیدروپولیتیک به مطالعه اثر تصمیم‌گیرهای مربوط به استفاده از آب در شکل‌گیریهای سیاسی در روابط میان دولت‌ها با یکدیگر با روابط میان دولت‌ها و مردم حتی در یک کشور می‌پردازد؛ کمبود آب یا اجازه عبور آب از مرزهای بین‌المللی به گونه‌ای روزافزون در روابط سیاسی دولت‌ها و ملت‌های خود و روابط کشورها با یکدیگر اثر می‌گذارد (Mojtahadzadeh, 2002 : 131). معمولاً در رویکردهای مختلف درباره هیدروپولیتیک بر روی عواملی مانند درگیری و همکاری، بازیگری دولت‌ها و حضور در حوضه‌های آبریز بین‌المللی تأکید می‌شود. اما میسینر در تعریف خود از هیدروپولیتیک آن را مطالعه سامانمند (سیستماتیک) روابط بین دولت‌ها، بازیگران غیر دولتی و سایر عناصر مانند نهادهای فرادولتی درباره استفاده انحصاری از آبهای بین‌المللی می‌داند. در این تعریف بر موارد زیر تأکید شده است: الف) بررسی ارتباط متقابل میان بازیگران دولتی و غیر دولتی؛ ب) تأکید بر بازیگران و نهادهای درون و بیرون آنها؛ پ) تلاش در جهت استفاده انحصاری از آب؛ ت) اعمال حاکمیت‌های گوناگون بر روی رودهایی که هم جنبه ملی دارند و هم بین‌المللی (Turton, 2003:15-16).

به هر روی، آب در مقادیر تقریباً نامحدود بر روی زمین موجود است. حدود ۷۱٪ از سطح زمین با آن پوشانده شده است. حجم کل آب در حدود ۱,۴ میلیارد کیلومتر مکعب است. اما فقط بخش بسیار محدودی از آن می‌تواند برای نیازهای انسانی مورد استفاده قرار گیرد. حدود ۹۶,۵٪ آب نمک، تقریباً ۲٪ دیگر به عنوان کلاه‌های یخی قطب‌ها یخ زده و بخش دیگری از آن به عنوان بخار آب یا ابرها در جو است. تنها ۰,۳٪ از آن بی رحمانه باقی می‌ماند. ۷,۵ تا

۱۵ لیتر آب به عنوان حداقل مقدار برای هر فرد در روز مورد نیاز است؛ به این ترتیب ۲,۵ تا ۳ لیتر برای بقاء مورد نیاز است، یعنی مصرف آب با نوشیدن و خوردن، ۲ تا ۶ لیتر برای بهداشت و ۳ تا ۶ لیتر برای پخت و پز. نیازهای خاص بسته به شرایط آب و هوایی، هنجارهای فرهنگی و اجتماعی و نیازهای فردی بیشتر است. در آلمان به طور متوسط مصرف سرانه ۱۲۷ لیتر در روز است که آب فراوانی دارد. به علاوه دسترسی برای آب تصفیه شده برای افرادی که در مناطق با خشکی طولانی بدون تأمین آب کافی و بدون دفع پساب زندگی می‌کنند مشخص است (Mucke, 2019: 9). در مورد افغانستان و «ایران نیز بر اساس اینکه بخش عظیمی از اقتصاد ملی ایران وابسته به بخش کشاورزی است و کمبود آب و خشکسالی می‌تواند عامل چالش برانگیزی در امنیت ملی و اقتصادی ایران باشد، توجه به روابط هیدروپولیتیکی ایران به صورت محلی، منطقه‌ای و جهانی دارای اهمیت می‌باشد» (Mahkouii & et al., 2014 : 137).

معرفی محدوده مورد مطالعه

رودخانه هریرود یکی از رودخانه‌های بین‌المللی است که در مرز مشترک سه کشور ایران، افغانستان و ترکمنستان واقع شده است. مساحت حوضه آبریز هریرود تا محل پل خاتون بالای ۴۱۹۶۲ کیلومترمربع است، که حدود ۲۷۰۰۰ کیلومتر مربع آن در افغانستان، ۱۴۰۰۰ کیلومترمربع آن در ایران و ۴۱۱ کیلومترمربع آن در ترکمنستان واقع شده است. دبی متوسط سالانه رودخانه هریرود در محل پل خاتون برابر ۳۸ متر مکعب در ثانیه و میزان سالانه-ی آن حدود ۱/۲ میلیارد مترمکعب برآورد شده است. در محل ایستگاه، جریان هریرود دایمی نبوده و به اواخر زمستان و فصل بهار محدود می‌شود. براساس آمارهای سی‌وهشت ساله کشور شوروی سابق، آب سالانه هریرود به طور متوسط حدود هزار میلیون مترمکعب گزارش شده است. همچنین دبی رودخانه در فصل پربابی ۸۴/۶۰ مترمکعب در ثانیه و در سال کم آبی ۷/۵ مترمکعب در ثانیه اندازه‌گیری شده است. این رودخانه دارای طغیان‌های شدید بهاره بوده و عمده جریان آب سالانه آن در ماه‌های اول فصل بهار است، که تقریباً ۷۰٪ کل جریان سالانه را تشکیل می‌دهد. دبی این رودخانه در این ماه‌ها به ۱۰۰ تا ۱۲۰ مترمکعب در ثانیه و در برخی سال‌ها در طغیان‌های شدید بهاره به ۳۰۰ تا ۳۵۰ مترمکعب در ثانیه نیز رسیده است (Fadaii & Changaki, 2005 : 24-25). به طور کلی ۴۲٪ حوضه آبریز این رودخانه در خاک افغانستان، ۳۸٪ در خاک ایران و ۲۰٪ حوضه آبریز در کشور ترکمنستان واقع شده است و محدوده جغرافیایی آن شمال غربی افغانستان، شمال شرقی ایران و جنوب شرق ترکمنستان می‌باشد. دبی این رود در محل ایستگاه تجن ۷۲۰ میلیون متر مکعب سالانه است (Hydari mokarar & et al., 2001 : 23). مناطق مرزی همسایه با کشورهای شرقی ایران در دو استان شرقی خراسان رضوی، خراسان جنوبی است. در ایران این حوضه آبی به نام قره‌قوم و در افغانستان به نام حوضه آبی هریرود مرغاب شناخته می‌شود و متوسط بارندگی در ایران ۵۰/۲ و در افغانستان ۲۲۵ میلیمتر است (Shahdanesh & Sabouri, 2017 : 123).

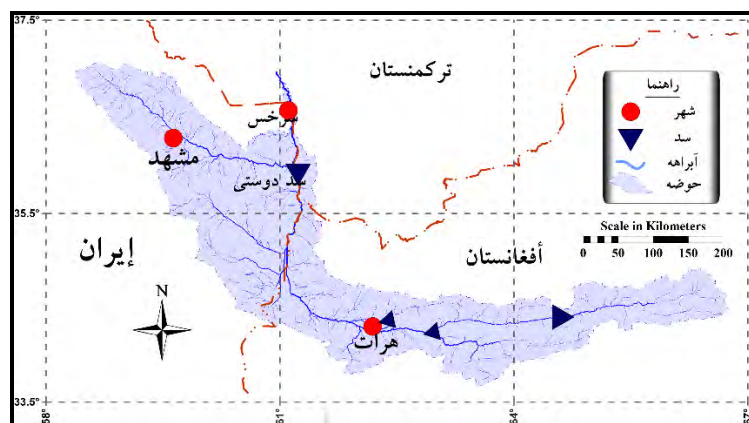
یافته
تاریخ
اولیه
در

جماهیر شوروی بود؛ این قرار داد
از مسائل اختلاف برانگیز ایران و

شوروی بر سر سهمی پس از آن بود. هرچند این مسأله پس از جنگ سرد هنوز وجود داشت زیرا شوروی در برخی نقاط اقداماتی انجام می داد که آب رودخانه های مرزی را به سوی خاک خود منحرف می کرد و این موضوع به کشاورزی در مرزهای ایران صدمه می زد. در این قرارداد مقررات خاص برای ایرانیان ساکن در نواحی مرزی وضع شده بود و همچنین روسها به کاشت پنبه و کنجد در این مناطق اقدام کرده بودند که سبب اختلافات می شد. بر اساس همین مسائل ضرورت تعیین سهم طرفین از آبهای رودخانه های مشترک مرزی سبب توافق بر قراردادنامه ای در اول اسفند ۱۳۰۴ شد که در ۲۴ ماده درباره استفاده از رودخانه و آبهای سرحدی واقع در امتداد سرختر سرحد از هریرود تا دریای خزر بحث می کرد (Sinaii, 2011 : 201-202).

پس از فروپاشی شوروی و در سال ۱۳۷۰ قرارداد دیگری به امضاء رسید که این موضوع مقارن با سفر صفرمراد نیازف رئیس جمهور ترکمنستان به ایران بود که بر اساس این قرارداد اجازه ساخت سد بر روی هریرود به آن کشور داده شد. بر اساس این توافق سهم هر یک از طرفین در احداث و بهره برداری و استفاده از آب و انرژی سد به صورت مساوی تعیین شد. از اواخر سال ۱۳۷۹ عملیات احداث سد پس از تکمیل سیستم انحراف آن آغاز شد. طبق برنامه سخت سد باید در سال ۱۳۸۴ به پایان می رسید اما با تشخیص مقامات عالی دو کشور احداث آن یک سال زودتر پایان یافت و سهم هر کشور از مجموع ۸۲۰ میلیون مترمکعب آب قابل تنظیم آن ۴۱۰ میلیون متر مکعب تعیین شد. افزون بر ذخیره سازی و تنظیم آب رودخانه هریرود تأمین آب کشاورزی دشت در ایران و ترکمنستان و مهار سیلاب جلوگیری از خسارت سیل اهداف مورد نظر از احداث سد دوستی هستند (Sinaii, 2011 : 201-203). از این رو که هریرود تنها وابسته به کشور ترکمنستان نیست و افغانستان نیز تاکنون برای انجام توافق در زمینه این

رود با ترکمنستان و ایران حاضر نشده است باید بیان داشت که در مورد افغانستان نیز یکی از راهکارهایی که می‌شود در این باره مطرح کرد تا افغانی‌ها این اعتماد را پیدا کنند و بر سر میز مذاکره با ایران بنشینند اطمینان جمهوری اسلامی ایران برای کمک به توسعه افغانستان و طراحی یک پلان و نقشه راه در این رابطه است.

نقشه ۲- انشعابات رود هریرود در کشورهای ایران، افغانستان و ترکمنستان

Source: Research Findings, 2020

درباره تفاوت قرارداد اول و دوم ایران با شوروی و ترکمنستان باید به درصد سهم ایران از این رود اشاره داشت که طبق قرارداد ۲۶ فوریه ۱۹۲۱ بین ایران و شوروی سهم آب ایران از این رود ۳۰٪ و سهم شوروی ۷۰٪ بوده است. پس از فروپاشی شوروی در زمان مذاکرات و ساخت سد دوستی مشترک بین ایران و ترکمنستان سهم آب ایران به ۵۰٪ افزایش یافت. این یک پیروزی دیپلماتیک در آب بوده است. در هریرود دیپلماسی هیدروپولیتیکی ایران و ترکمنستان یک موفقیت بوده است. ولی در این دیپلماسی جای افغان‌ها خالی است. سد دوستی زمان حکومت طالبان بر افغانستان ساخته شده است. یعنی حکومتی که توسط اکثریت مطلق کشورهای جهان از جمله ایران و ترکمنستان به رسمیت شناخته نشده بود (Papoli yazdi & Vosoghi, 2011: 110).

رژیم حقوقی هریرود بین ایران، ترکمنستان و افغانستان

اولین بار تعیین حق آبه ایران و روسیه در رودخانه هریرود در قراردادی که در هشتم اسفند ۱۲۹۹ (۲۶ فوریه ۱۹۲۱) امضاء شد مطرح گردید. تقسیم آبهای مرزی از جمله مسائل اختلاف برانگیز ایران و روسیه در سالهای پیش و پس از امضای عهدنامه ۱۹۲۱ بود. مسئله اختلافات از اقدامات روسیه در برخی نقاط بود که آب رودخانه‌های مرزی را به سوی خاک خود منحرف می‌کردند و ایرانیان از آبیاری کشتزارهای خود محروم می‌شدند. وضع مقررات خاص برای ایرانیان ساکن در نواحی مرزی مانند محدوده پنبه و کنجد از دیگر اقدامات روسها در این مناطق بود که سبب اختلافات می‌شد. بر اساس همین مسائل ضرورت تعیین سهم طرفین از آبهای رودخانه‌های مشترک مرزی سبب توافق بر قراردادنامه‌ای در اول اسفند ۱۳۰۴ شد که در ۲۴ ماده درباره استفاده از رودخانه و آبهای سرحدی واقع در امتداد، سر خطر سرحد از هریرود تا دریای خزر بحث می‌کرد (Sinaii, 2011: 201-202).

با سفر صفرمراد نیازف رئیس جمهور ترکمنستان به ایران در مهرماه ۱۳۷۰ برای احداث سد بر روی هریرود توافق به عمل آمد. بر اساس این توافق سهم هر یک از طرفین در احداث و بهره برداری و استفاده از آب و انرژی سد به

صورت مساوی تعیین شد. از اواخر سال ۱۳۷۹ عملیات احداث سد پس از تکمیل سیستم انحراف آن آغاز شد. طبق برنامه سخت سد باید در سال ۱۳۸۴ به پایان می‌رسید اما با تشخیص مقامات عالی دو کشور احداث آن یک سال زودتر پایان یافت و سهم هر کشور از مجموع ۸۲۰ میلیون متر مکعب آب قابل تنظیم آن ۴۱۰ میلیون متر مکعب تعیین شد. افزون بر ذخیره سازی و تنظیم آب رودخانه هریرود تأمین آب کشاورزی دشت در ایران و ترکمنستان و مهار سیلاب جلوگیری از خسارت سیل اهداف مورد نظر از احداث سد دوستی هستند (Sinaii, 2011 : 209). در مورد افغانستان نیز یکی از راهکارهایی که می‌شود در این باره مطرح کرد تا افغانی‌ها این اعتماد را پیدا کنند و بر سر میز مذاکره با ایران بنشینند اطمینان جمهوری اسلامی ایران برای کمک به توسعه افغانستان و طراحی یک پلان و نقشه راه در این رابطه است.

نقشه ۳- موقعیت سدهایی که بر رودخانه‌های جاری در افغانستان احداث شده‌اند

Source: Research Findings, 2020

طبق قرارداد ۲۶ فوریه ۱۹۲۱ بین ایران و شوروی سهم آب ایران از این رود ۳۰٪ و سهم شوروی ۷۰٪ بوده است. پس از فروپاشی شوروی در زمان مذاکرات و ساخت سد دوستی مشترک بین ایران و ترکمنستان سهم آب ایران به ۵۰٪ افزایش یافت. این یک پیروزی دیپلماتیک در آب بوده است. اصولاً ساخت سد دوستی با همه مشکلات که طف ترکمنی در مشارکت داشته است خود یک پیروزی دیپلماتیک در آب است. ساخت سدی با گنجایش ۱/۲ میلیارد لیتر مکعب که بزرگترین سد خراسان بزرگ بلکه کل شرق کشور است در مدتی کوتاه در ۴۸ ماه به صورت مشارکتی و با مدیریت مشارکتی و با افزایش ۲۰ درصدی سهم آب ایران خود یک موفقیت در حوزه آب و سیاست است. هر چند در ساخت سد مشکلات فراوانی وجود داشت که مهمترین آن عدم پرداخت به موقع اعتبارها از طرف

ترکمن‌ها و نیز یکسان نبودن استانداردها، ملاک‌ها و ضوابط فنی-تکنیکی و مالی دو کشور، هم طراز نبودن تکنولوژی و محاسباتی ترکمن‌ها با ایران به شمار می‌رفت اما ساخته شدن سد تمام این مشکلات را مرتفع کرد و سهم آب ایران افزایش یافت. در هریرود دیپلماسی هیدروپولیتیکی ایران و ترکمنستان یک موفقیت بوده است. ولی در این دیپلماسی جای افغان‌ها خالی است. سد دوستی زمان حکومت طالبان بر افغانستان ساخته شده است. یعنی حکومتی که توسط اکثریت مطلق کشورهای جهان از جمله ایران و ترکمنستان به رسمیت شناخته نشده بود (Papoli & Vosoghi, 2011: 110).

اهداف سد دوستی

سد دوستی در نقطه صفر مرزی بین ایران و ترکمنستان قرار دارد. این سد بر روی رودخانه هریرود احداث شده است این رود از کوه‌های مرکز افغانستان سرچشمه می‌گیرد و پس از عبور از شهر هرات بخشی از مرز ایران و افغانستان را و همچنین حدود ۱۱۲ کیلومتر از مرز ایران و ترکمنستان را نیز تشکیل می‌دهد (Kaviyanirad, 2005: 35). می‌توان به صورت کلی اهداف مورد نظر از ساخت سد دوستی را چنین دانست:

۱) ذخیره‌سازی و تنظیم آب رودخانه فصلی هریرود و تبیل آب غیردائمی به جریان تنظیم شده به منظور استفاده از آن در طول سال به میزان ۸۲۰ میلیون مترمکعب؛

۲) تأمین بخشی از آب شرب مشهد به میزان ۱۵۰ میلیون مترمکعب در سال از ۴۱۰ میلیون مترمکعب سهم ایران؛

۳) تثبیت مرز مشترک ایران و ترکمنستان. زیرا هر ساله در اثر وقوع سیلاب‌های شدید بخشی از سواحل رودخانه در سمت ایران که از خاکهای مرغوب کشاورزی است شسته و تخریب می‌گردد و موقعیت مرزی دو کشور که بر اساس پروتکل منعقد منطبق بر خط‌القعر رودخانه می‌باشد به داخل ایران پیشروی و بخشی از خاک ایران به طور طبیعی به خاک ترکمنستان منضم می‌شود و بنابراین احداث سد و کنترل سیلابها می‌تواند در تثبیت مرز بسیار کارساز باشد؛

۴) تأمین آب کشاورزی دشت سرخس در ایران و ترکمنستان هر کدام به میزان ۲۵۰۰۰ هکتار (Archive of Khorasan Regional Water Organization, 2008).

اهداف سد دوستی از نظر ایران و ترکمنستان

از نظر جمهوری اسلامی ایران اهداف سد دوستی را می‌توان تثبیت حقایق جمهوری اسلامی ایران از رودخانه و افزایش سهم آب کشور از ۳۰٪ به ۵۰٪ و همچنین تأمین آب شرب و کشاورزی به مقدار ۳۴۱/۷ میلیون متر مکعب در سال که ۱۶۵ میلیون متر مکعب آن شرب و صنعت مشهد مقدس و روستاهای مسیر و ۱۳/۱ میلیون متر مکعب شرب و صنعت سرخس و ۱۱۴/۱ میلیون متر مکعب کشاورزی دشت سرخس و ۴۹/۵ میلیون متر مکعب تغذیه مصنوعی دشت سرخس و جلوگیری از تخریب سواحل و خسارات ارضی و تأمین آب کشاورزی به میزان ۳۴۱/۷ میلیون متر مکعب در سال دانست. در مورد سد دوستی چهار نکته قابل تأمل است:

۱) نگاهی مثبت به این سد می‌تواند ضمن تأمین آب کشاورزی و شرب مشهد به عنوان نمونه‌ای از روابط خوب و مناسب دو کشور ایران و ترکمنستان قلمداد شود و روابط حسن همجواری و همکاری متقابل را بهبود بخشد.

۲) سرچشمه‌های هریرود در افغانستان است. وابسته شدن شهر مشهد به آب هریرود خود چشم‌انداز وابستگی شهرهای بزرگ شرقی به منابع آب افغانستان را بیشتر می‌نمایاند.

۳) مهمترین نکته درباره سد دوستی آن است که این سد بر روی رودخانه‌ای احداث شده که سرچشمه آن در هیچ کدام از دو کشور ایران و ترکمنستان قرار ندارد. بنابراین وابسته شدن شهرها و مناطق پایین دست به آب این سد می‌تواند در شرایط بحرانی و اضطراری به صورت اهرم فشاری در دست افغانستان قرار گیرد و از این طریق برای دو کشور ایران و ترکمنستان ایجاد وضعیت وخیمی کرده و یا آنها را وارد به امتیاز دادن نماید. بر این اساس از دیدگاه هیدروپولیتیک احداث این سد موقعیت افغانستان را به مراتب مناسبتر از ایران کرده و زمینه وابستگی بیشتر کشور را به افغانستان فراهم آورده است.

۴) بی‌شک با برقراری ثبات در افغانستان دولت اقدامات جدی خود را جهت مهار آبهای مرزی خود پیگیری خواهد نمود. این مولفه تهدید جدی برای ایران در بر خواهد داشت و تنها با دیپلماسی فعال در جهت بهبود هر چه بیشتر روابط در زمینه‌های مختلف می‌تواند به توافقاتی بر سر این رودخانه و رعایت حقوق پایین دست در جهت بهره‌برداری از آبهای مشترک مطرح ساخت.

درباره تفاهات صورت گرفته در بحث هریرود تنها ایران و ترکمنستان توانسته‌اند یک دیپلماسی دوجانبه موفقیت‌آمیز داشته باشند. اما ضلع سوم این مثلث همکاری خالی است طرفی که می‌تواند بیشتر از دو کشور دیگر اثرگذار باشد یعنی افغانستان در این دیپلماسی غایب است شاید یکی از دلایلش حکومت وقت افغانستان در زمان احداث سد دوستی باشد. اما این دیپلماسی زمانی به بلوغ می‌رسد که هر سه کشور حوضه هریرود یعنی ایران، افغانستان و ترکمنستان به توافقات مشترک برسند. جمهوری اسلامی ایران با افغانستان بر سر هریرود قراردادی ندارد و از آنجا که آب استان خراسان رضوی و به ویژه شهر مشهد مرکز این استان به شدت وابسته به هریرود است به نظر می‌رسد اولین تلاش ما در حوضه آب باید یک تلاش دیپلماتیک منجر به توافق با افغانستان باشد.

درباره ابعاد هیدروپولیتیکی هریرود باید به مسائل امنیتی پس از فروپاشی شوروی نیز توجه داشت که کارکرد مرزها دچار تغییراتی شد و شرایط جدیدی را در منطقه به وجود آورد؛ این عامل از دو بُعد مثبت و منفی بر فضای کالبدی منطقه تأثیرگذار بوده است. از بُعد مثبت باعث ایجاد بازارچه‌های مرزی، گمرکات جدید، افزایش مبادلات مرزی، رفت و آمد اتباع کشورها به یکدیگر شد. از منظر مسائل تاریخی و فرهنگی میان ساکنین دو سوی مرز ایران و افغانستان و ترکمنستان پیوندهای قومی - قبیله‌ای، مذهبی، هویت تاریخی، اجتماعی و زبانی از مهمترین نمودهای مستحکم ژئوکالچر می‌باشد. کما اینکه به واسطه تحمیل قراردادهای مرزی منجر به جدایی بخش‌هایی از ایران شد و فرهنگ غیرایرانی بر آنها استیلا یافت و باعث گسست آنها در مقاطعی از تاریخ شد. ولی پس از فروپاشی شوروی با وجود این که رژیم حاکم گرایش به فرهنگ غربی را اشاعه می‌دهد و در تحریف واقعیت‌های تاریخی تلاش می‌کند

مردم به ویژه کشور افغانستان به دنبال احیای هویت اصلی خویش هستند و تمایل و علاقمندی در ساکنان دو سوی مرز نسبت به همدیگر روزبه‌روز در حال گسترش است. میان ساکنان دو سوی مرز بین ایران و افغانستان قرابت‌های فرهنگی، زبانی، دینی، قومی و قبیله‌ای وجود دارد و قسمتی از افغانستان در گذشته از ایران بوده است حتی هم اکنون مردم ساکن در ولایت هرات خود را ایرانی می‌دانند و از نظر زبان و آداب و رسوم و فرهنگ و حتی ظاهر با مردم شهرهای تربت جام، تایباد و خوف در خراسان رضوی که با افغانستان هم مرز هستند شباهت‌های زیادی دارند و گاهی شاید اصلاً تفاوت خاصی هم بینشان نباشد. اشتراکات ایران با ترکمنستان با ایران و افغانستان هم از نظر تاریخی و برخی آداب و رسوم پیوندهایی وجود دارد.

تنش در دیدگاه‌های سیاسی رهبران دو کشور (ایران - افغانستان)

اولین و شاید مهمترین علت قطع آب هریرود و همچنین مذاکره نکردن افغانستان درباره حقایق هریرود به ویژه در گذشته دیدگاه رهبران سیاسی افغانستان در مورد داخلی فرض کردن رودخانه بین‌المللی هریرود است. بر این اساس مقامات کشور افغانستان هرگونه استفاده از آب هریرود را حق انحصاری خود می‌دانند و عملاً به حقوق مردم پایین دست رود که زندگی‌شان از گذشته‌های دور تنها در صورت رسیدن آب هریرود ادامه پیدا می‌کند بی توجهی نشان می‌دهند. این در حالی است که بر اساس موافقت نامه‌های شناسایی رودخانه‌ها رودهایی که از سرزمین دو یا چند کشور بگذرند رودهایی که سرزمین دو یا چند کشور را جدا سازند و یا رودهایی که برای دو یا چند ملت دارای اثر اقتصادی باشند رودخانه بین‌المللی محسوب می‌شوند. رود هریرود نیز دارای شرایط یادشده است و بنایران هیچ یک از دو کشور نمی‌توانند ادعای حق انحصاری در بخش‌های پایین رود را داشته باشد (Mojtahedzadeh, 2008 : 231). شجاع‌الدین ضیایی معاون وزارتخانه انرژی و آب افغانستان می‌گوید، هم اکنون کابل دلیلی برای انجام مذاکرات با ایران نمی‌بیند، در این زمینه گفته شاید آنها نیاز داشته باشند که به ما گفت‌وگو کنند اما ما هیچ نیازی به گفت و گو با ایران و مذاکره درباره آب نمی‌بینیم. این در حالی است که ایران تاکنون همکاری فعالی در حوزه پروژه‌های مربوط به منابع آب و نیز تولید الکتریسیته با افغانستان داشته است. در یکی از آخرین موارد مجید نامجو وزیر نیروی ایران با سفر به افغانستان در ماه ژانویه، دو توریست برف ایران در هرات را افتتاح کرد (tabnak.ir). به هر حال به نظر می‌رسد نادیده گرفته شدن رویکرد همکاری جویانه ایران در قبال مسائل مربوط به افغانستان و پافشاری دولتمردان افغان به تکروی در حوزه منافع مشترک زمینه‌ای را فراهم آورده که در صورت تداوم، می‌تواند به طور جدی آینده روابط دو کشور را تهدید کند.

کشور افغانستان به عنوان یکی از کشورهای جهان سوم، راه طولانی برای توسعه در پیش دارد. به گونه‌ای که این وضعیت در امور مختلفی از جمله مدیریت منابع آب، نمایان است. در اوایل دهه ۲۰۰۰، تخصص هیدرولوژیکی افغانستان بسیار محدود بود. دانشمندان این کشور از جامعه علمی بین‌المللی و بسیاری از پیشرفتهای فناوری که در زمینه منابع آب و اقلیم‌شناسی در دهه‌های بعد از ۱۹۸۰ اتفاق افتاده جدا شده بودند. از سال ۲۰۰۴، دانش و درک منابع آب افغانستان به دلیل پیشرفت ظرفیت در وزارتخانه‌ها و سازمان‌های غیردولتی مختلف به طور چشمگیری

بهبود یافته است. پیشرفتهای ویژه‌ای در سازمان زمین‌شناسی افغانستان با پشتیبانی فنی سازمان زمین‌شناسی ایالات متحده با همکاری ایالات متحده انجام شده است (Mach & et al, 2014: 5). کوهستان‌های داخلی افغانستان، سرچشمه رودخانه هریرود در ناحیه خاوری ایران هستند. مناسبات هیدروپولیتیک افغانستان با ایران در طول یک سده گذشته، بر مبنای استفاده ابزاری از عامل آب بوده است. به این دلیل بسیاری از سکونتگاه‌های ایران در خراسان با آسیب‌های جدی مواجه شده که کوچ انسان به دیگر نقاط کشور را به دنبال داشته است. با توجه به این پیشینه، دولت ایران، با همکاری ترکمنستان، اقدام به بنای سد دوستی بر روی هریرود (تجن) نموده که سرچشمه آن افغانستان می‌باشد. یکی از اهداف طراحان آن تأمین آب آشامیدنی شهر مشهد است (Kaviyanirad, 2005 : 31). وابسته بودن بخش‌های از منطقه به منابع آبی در مرزهای مشترک با افغانستان و ترکمنستان و پایبند نبودن افغانستان به قوانین مربوط به آب‌های مرزی، جابه‌جا شدن منابع آب در میان مناطق، افت سنگین منابع آب زیرزمینی و آلودگی آنها، خشک شدن منابع آبی همچون کاریزها و چشمه‌ها، خالی شدن سکونتگاه‌های روستایی و جابه‌جایی گروهی جمعیت از برجسته‌ترین چالش‌ها در زمینه آب و به دنبال آن چالش‌های امنیتی منطقه به شمار می‌رود (Yasouri, 2010 : 123).

در اثر این خشکسالی، بخشی از مردم شهرهای مرزی خراسان در حال مهاجرت به مشهد هستند در نتیجه آن نیز ترکیبات قومی، مذهبی شمال استان با تغییر مواجه شده است. با خالی شدن هر روستای مرزی، هزینه‌های انتظامی و امنیتی تأمین امنیت مرز افزایش می‌یابد و استان‌های مجاور نیز با خشکی و همچنین افزایش جمعیت و در نتیجه حاشیه‌نشینی و مشاغل کاذب روبرو می‌شوند. افغانستان با احداث سد‌های مختلف بر هریرود از جمله سد سلما، به طور کلی نیمه شرقی ایران را با چالش حیاتی روبرو ساخته است، این چالش موجبات متعدد اقتصادی، جمعیتی، امنیتی و اجتماعی را فراهم کرده است. تمام این مشکلات ناشی از سیاست آبی افغانستان، تهدیدکننده وحدت و همبستگی ملی نیز هست: زیرا کمبود آب زمینه تغییرات مکرر و انتقال آب یک ناحیه/شهر/استان به ناحیه دیگر را فراهم آورده و پیوسته موجب نارضایتی عمومی از مرکز و نفرت از ناحیه مجاور به دلیل فقدان آب می‌شود. این فرایند به نوبه خود می‌تواند در آینده موجب بحران‌های اجتماعی بر سر منابع آب در درون سرزمین شود.

بر اساس یافته‌هایی که به ویژگی‌ها و امکانات در این حدود مرزی پرداخته شده، نتایج یافته شده به این شرح است که مؤلفه وجود گمرک در مناطق مرزی شرق و قابلیت ترانزیت کالا در استان‌های شرقی با وزن نسبی ۰/۰۲۷ و امتیاز ۰/۱۰۸ و مؤلفه وجود راهبرد توسعه محور شرق با وزن نسبی ۰/۰۲۷ و امتیاز ۰/۱۰۷ مهمترین نقاط قوت در این مناطق برای آمایش سرزمین مناطق مرزی شرق هستند و در مقابل مؤلفه فقر و محرومیت شدید در مناطق مرزی شرق کشور با میانگین ۴/۳۲ و وزن نسبی ۰/۰۲۷ و مؤلفه تخلیه جمعیت نواحی مرزی با میانگین ۴/۰۸ و وزن نسبی ۰/۰۲۶ مهمترین نقاط ضعف داخلی برای آمایش سرزمین مناطق مرزی کشور هستند (Mokhtarihashi & et al., 2014 : 246). ایران از حوضه آبی هریرود ۳۸٪ و افغانستان ۴۲٪ را داراست. هریرود ۱۰۷ کیلومتر از مرز ایران و افغانستان را تشکیل می‌دهد (Rahimsafavi, 2006 : 145). توافقی‌نامه‌ای تا به امروز در زمینه حوضه آبی هریرود میان

ایران و افغانستان بسته نشده است هر چند ایران سعی در مذاکره درباره این حوضه آبریز با افغانستان است اما مقامات افغانستان تاکنون راضی به این کار نشده‌اند (Araghchi, 2017 : 21).

نتیجه‌گیری و دستاوردهای علمی و پژوهشی

این پژوهش به منظور بررسی تأثیر رودخانه مرزی هریرود بر روابط هیدروپولیتیک ایران و افغانستان انجام شده است. اهمیت پژوهش به اهمیت سیاست آب در چالش یا سازنده بودن روابط بین ایران و افغانستان و آینده منطقه است. هدف پژوهش نمایاندن واقعیت پدید آمده با تحلیل تاریخی و سیاسی هیدروپولیتیک در وضعیت حاضر و ارائه راهکار برای مرتفع کردن چالش‌ها در زمینه هیدروپولیتیک ایران و افغانستان است و این مهم با پرداختن به علل اختلافات و ریشه‌های تنش در روابط هیدروپولیتیک مرتبط با این رود و مجموعه اقدامات انجام شده و کاستی‌های آن انجام شد. با توجه به آخرین مصاحبه‌های وزیر امور خارجه ایران (دکتر محمدجواد ظریف) در ۴ شهریور ۱۳۹۷ درباره روابط دو کشور به موضوع روابط هیدروپولیتیک ایران و افغانستان موضوع حق آبه رودخانه هریرود به عنوان مهمترین مناقشه بین این دو کشور مطرح شده است. این موضوع نشان از اهمیت اصلی موضوع هیدروپولیتیک در روابط دو کشور است. در این زمینه حتی به نبود معاهده ای درباره هریرود اشاره شده و گفته شده که ایران امیدوار است به همراه دو کشور افغانستان و ترکمنستان راه حلی برای مناقشه در این زمینه نیز بیابد. موضوع هیدروپولیتیک آبهای این دو رود دارای چنان تأثیری است که وزیر خارجه در رابطه با همین موضوع و ایجاد بسترسازی در پنج بخش آموزش، سرحد، امنیت، اقتصاد و آب کمیته‌های مشترک ایجاد شده و این کمیته‌ها چند بار با هم نشستند. حوضه آبی این رود بر روابط اجتماعی، سیاسی و مهمتر از همه زیست‌محیطی و اقتصادی مردمان مناطق شرقی ایران تأثیر انکارناپذیری دارد که در طی این مناقشات بیشترین آسیب‌ها را به آنها وارد ساخته است که از مهمترین تأثیرات اجتماعی آن گسترش قاجاق در بین ساکنان این مناطق بوده است و همچنین از نظر زیست محیطی باعث خشک شدن حوضه آبی قره قوم و زیست محیط بسیاری از موجوداتی شود که به واسطه این دریاچه و حوضه آبی آن زیست می‌کرده‌اند. و همچنین این خشکی باعث بروز فاجعه‌های زیست محیطی نظیر ریزگردها شده و خواهد شد که گریبانگیر کشورهای همسایه مخصوصاً افغانستان می‌شود.

موضوع امنیت از مهمترین چالش‌های مرتبط با هیدروپولیتیک است. این امنیت از یکسو امنیت سیاسی و اجتماعی و از سوی دیگر امنیت اقتصادی و زیست‌محیطی است. همانگونه که گفته شد موضوع قاجاق سازمان یافته که گروه‌های پرخطر مانند طالبان از آن استفاده می‌کنند و سبب قدرت گرفتن سیاسی و نظامی آنها می‌شود هم برای ایران و هم بویژه افغانستان دارای خطر بسیاری است. در این زمینه حتی هشدارهای سیاسی-نظامی نیز از سوی نظامیان ارشد ایران نظیر سردار یحیی صفوی در سال ۱۳۹۷ داده شده که گفته اند افغانستان در آینده شاید سرمنشأ مناقشات آبی با ایران باشد. زیرا آب و موضوع خشکسالی در مناطق شرقی ایران که بواسطه نادیده گرفتن معاهدات بین‌المللی درباره آبهای مشترک باشد، باعث بسیاری تأثیرات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در میان ساکنان این مناطق و سوء استفاده عوامل تحریک گر برای بروز تنش و درگیری می‌شود. به علت وجود سدها و همچنین تغییر مسیر

دادن رودها چه از سوی افغانستان و هم ایران و به این علت که برخی از شهرهای بزرگ نظیر مشهد پس از ورود آب هریرود به ایران، آب آنها تأمین می‌شود بنابراین با اخذ تصمیمات نادرست در زمینه حقابه‌های ایران این شهرها که مقصد مهاجرت شهرهای مرزی هستند دچار معضل بی‌آبی می‌شوند. و همان گونه که گفته شد در آینده معضل زیست‌محیطی ریزگردها نیز گریبان تمام شهرهای مرزی ایران و افغانستان را تا کیلومترها خواهد گرفت که بحث شیوع بیماریها و همچنین سکونت تمام منطقه را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد.

در ادامه باید بیان داشت که اختلاف بر سر رودخانه‌های بین‌المللی اغلب به خاطر استفاده بیش از اندازه آب رودخانه در بخش علیای رود و کاهش میزان آب جاری به سمت کشور یا کشورهای واقع در بخش پایین‌دست رود و همچنین کاهش کیفیت آب رودخانه بر اثر آلوده شدن آب در بخش علیا رودخانه روی می‌دهد. از این‌رو، در ابتدا کشورهای استفاده‌کننده باید از حقوق خود بر رودخانه‌های مشترک آگاهی داشته باشند. زیرا پیش از حل مسائل حقوقی حل مسائل اقتصادی بی‌فایده است. بنابراین سهم مناسب و مساوی از آب رودخانه‌های مشترک با توجه به عوامل مختلفی از قبیل موجودیت آب، سطح بهره‌برداری موجود، و همچنین احتیاجات اجتماعی و اقتصادی آینده و هزینه‌های مقایسه‌ای جنبه‌های مختلف تأمین احتیاجات هر کشور را تعیین خواهد نمود. بر اساس اطلاعات موجود افغانستان احداث دست کم دو سد بر روی هریرود را در دست اقدام دارد. یکی از آنها به نام سد سلما در ۱۷۰ کیلومتری شهر هرات قرار دارد. هدف از احداث این سد ذخیره آب برای آبیاری و تولید برق است. از احداث سد دیگری به نام جدواد نیز خبر داده می‌شود. احداث این دو سد می‌تواند بر روان آب سد دوستی و کیفیت آب آن تأثیر منفی به جای گذارد. در این صورت برخی از اهداف دو کشور ایران و ترکمنستان از احداث سد دوستی با تنگناهای جدی روبرو می‌شود. با کاهش آب ورودی به سد ذخیره‌سازی، تنظیم آب و تأمین آب کشاورزی دشت سرخس با محدودیت‌هایی روبرو می‌شوند. در این میان با کاهش حجم و کیفیت آب سد دوستی کمبود جدی آب شرب مشهد که با بهره‌برداری از سد دوستی امید به رفع آن می‌رفت بار دیگر به وضعیت بحرانی وارد می‌شود. این مشکلات بحرانی و پیامدها و واکنش‌ها در مقابل آنها می‌تواند امنیت انسانی منطقه را با تهدید روبرو سازد. اقدامات افغانستان در شرایطی صورت می‌گیرد که این کشور علاقمندی چندانی به شرکت در جلسات مشترک و سه‌جانبه هماهنگی درباره بهره‌برداری از منابع آب رودخانه هریرود از خود نشان نمی‌دهد. در صورتی که در واکنش به اقدامات ناهماهنگ افغانستان، کشورهای ایران و ترکمنستان نیز طرح‌های یک‌جانبه‌گرایانه‌ای را به اجرا گذارند مشکلات پیچیده‌ای در منطقه بروز خواهد کرد که هیچ یک از طرفین از آن منتفع نخواهد شد.

افغانستان در حوضه هریرود بالادست است اما دست کم در این حوضه سابقه‌ای از عقد معاهدات اقدامات عمرانی مشترک و نیز تمایل آشکاری به شرکت در مذاکرات برای کسب توافقات سازنده ندارد. به نظر می‌رسد این کشور به جبران فرصت‌های از دست رفته دوران اشغال و جنگ‌های جهادی و داخلی اکنون به سیاستهای یک‌جانبه‌گرایانه متمایل است. در نقطه مقابل ایران و ترکمنستان به عنوان کشورهای میان دست و پایین دست هریرود که قراردادهای همکاری و اقدامات عمرانی مشترک در این حوضه داشته‌اند علاقمند مشارکت افغانستان در این همکاری‌ها هستند.

آنها می‌دانند که تنها در سایه همکاری‌های منطقه‌ای امکان استمرار بهره برداری مطلوب از آبهای مشترک و کمک‌های متقابل به بازسازی و توسعه افغانستان فراهم می‌شود. در پایان، پیشنهادات و راهکارهایی برای نحوه بهره‌برداری عادلانه از حبابه هریرود مطرح می‌شوند:

- اولویت قرار دادن گسترش و توسعه همکاری‌های سیاسی، امنیتی، اقتصادی، فرهنگی و تبادل اطلاعات در زمینه‌های مختلف بهره برداری از آب با کشور افغانستان در روابط همه جانبه و نزدیک کردن هر چه بیشتر آن به ایران؛

- تأسیس سازمان منطقه‌ای آب پایه بین کشورهای حوضه هریرود و پایبندی به اصول، مقررات و ضوابط آن به عنوان یک عامل همگرا و اتحاد منطقه‌ای بوسیله تشکیل کمیسیون‌های مشترک بین ایران، افغانستان و ترکمنستان؛

- ایران می‌تواند در مذاکره با کشورهای حوضه هریرود برای بهره‌برداری بیشتر از آب مسائلی چون همکاری‌های پیشین با افغانستان و ترکمنستان به ویژه در بحث پناه دادن به جنگ زدگان افغانی در دوره‌های مختلف و ادعای تاریخی را مدنظر قرار دهد؛

- ایران می‌تواند با همکاری در زمینه توسعه پایدار افغانستان و آموزش نیروهای متخصص در این کشور در زمینه‌های مختلف همکاری با این کشور و ترغیب افغانها برای نشستن پای میز مذاکره توافق‌آمیز را شدت ببخشد؛

- مذاکره برای انتقال تجربیات از ایران و ترکمنستان در زمینه دانش حفر چاه در اطراف رودخانه هریرود برای کنترل و جلوگیری از ضایعات آب هریرود؛

- استفاده از فشار افکار عمومی و جامعه بین‌الملل با استفاده از دیپلماسی برای بدست دادن معاهده جدید در قبال حق آبه رود هریرود می‌باشد؛

- کمک ایران در زمینه برق‌رسانی به افغانستان و جذب دانشجو از کشورهای همسایه جهت تحصیل در دانشگاه‌های خراسان رضوی و دیگر دانشگاه‌های کشور.

References

- Araghchi, Abbas, (2017). Pursuing Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran for the Harirod Court with Afghan Authorities; Interview by Hassan Sadrania, (27 Summer) (in Persian)
- Fadii, S.Ahmad & Changaki, Alireza, (2005). Dam Dosti Symbol of the union of two nations; Mashhad: Sohrami Ab Water Company Khorasan Region Publication, (in Persian)
- Hafeznia, M.R (2006). Principles and Concepts of Geopolitics, Papoli Press. <http://isfahan.ir/Dorsapax/userfiles/Image/moavenat%20khadamatshahri/ZA2.jpg>
- Hydarimokarar, Hamid & Ghasemi, Mohamad & Mirlotfi, Mahmoudreza & Khamar,Gholamali, (2001). Helmand is the largest river in the Iranian plateau; Zabol : publication publication (in Persian)
- INVENTORY OF SHARED WATER RESOURCES IN WESTERN ASIA; (2013). United Nations Publication E/ESCWA/SDPD/2013/Inventory ISBN-13. 978-92-1-128361-7 e-ISBN. 978-92-1-056032-0 Sales No. E.13.II.L.4, 13-0019.
- Kaviyanirad, Morad, (2006). Hydropolitical Relations between Iran and Afghanistan; Quarterly Journal of Strategic Studies, Year 8, Issue 2, pp 238-239, (in Persian)
- Mack, Thomas J.; Chornack, Michael P.; Vining, Kevin C.; Amer, Saud A.; Zaheer, M. Fahim and Jack H. Medlin. (2014). Water Resources Activities of the U.S. Geological Survey in Afghanistan

- From 2004 Through 2014; Fact Sheet 2014–3068; USGS Afghanistan Project Product No. 265, <http://international.usgs.gov/>
- Mahkouii, Hojat & Jajarmi, Kazem & Pishgahifard, Zahra, (2014). Environmental Threats in the Countries of the Persian Gulf Geopolitical Region with Emphasis on water Resources Crisis; Regional Planning Quarterly, Spring - Issue 13, PP 133-143, (in Persian)
- Mahkouii, Hojat, (2016). Take a look at hydro politics or the state of water resources in the world; Political-Economic Information Monthly, Fall, No. 305. Pp 180-197, (in Persian)
- Mojtahedzadeh, Piruz, (1995). Helmand and Hamoon in the Hydro political Perspective of East Iran; Monthly Political and Economic Information Monthly, Year 10, (in Persian)
- Mojtahedzadeh, Piruz, (2000). Border princes and eastern borders of Iran; Tehran : Shirazeh Publication, (in Persian)
- Mojtahedzadeh, Piruz, (2012). Political Geography and Geographical Politics; Tehran : Samt Publication, (in Persian)
- Mokhtari Hashi, Hosyen & Momeni, Mahdi & Bagheri, Mehrdad, (2014). Codification Border area Planning Strategies; case study of the eastern borders of the country; Journal of Geographical Research, Year 29, Issue 3, Fall, No. 114, PP 237-254, (in Persian)
- Mucke, Peter. (2019). World Risk Report 2019; available at www.WorldRiskReport.org.
- Papoliyazdi, Mohamadhosyn & Vosoghi, Fatemeh, (2011). A Look at Iranian Water Diplomacy: Hydrogeopolitics; Mashhad : publication Papoli (in Persian)
- Rahimsafavi, yahya, (2006). An Introduction to Iran's Military Geography; Tehran : Publications of the Geographical Organization of the Armed Forces, (in Persian)
- Rahmani, B (1995). Glossary of Choice, Physical and Human Geography, Tehran: Alavi Publications.
- Sinaii, Vahid, (2011). Hydro politics, security and development of water cooperation in Iran-Afghanistan and Turkmenistan relations; Foreign Relations Quarterly, Third Year, Second Issue, (in Persian)
- Turton, Anthony, Henwood, Roland (2002), Hydro politics in the developing world. Centre for International Political Studies (CIPS), South Africa. University of Pretoria.

The Impact of the Harirood River on the Hydro-Political Relations of Iran and Afghanistan

Syed Solyman Karimi

Ph.D. Student of Political Geography, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

Hojat Mahkouii*

Department of Political Geography, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

Alireza Abbasi

Department of Political Geography, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

Amir Gandomkar

Department of Political Geography, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

Abstract

In this study, the issues of Iran-Afghanistan have been investigated by Hydropolytics investigation of Harirood Border River. The importance of the research has been due to the emergence of challenges in the political, social, economic and environmental issues of the two countries as well as the people living on the border. Afghanistan's dependence on Harirood's water supply and development plans have caused water to enter Iran and the challenge of northeastern water security and major cities such as Mashhad. This has led to political problems in the region, such as threats to national security, water resources, and socio-economic problems such as widespread migration, trafficking, unemployment, agricultural degradation, and environmental challenges such as the problem of drinking water security and the occurrence of downpours. The main purpose of this paper is to investigate the impact of the Harirood River on Iran-Afghanistan Hydropolytics relations. The results show that the political relations between Iran and Afghanistan are influenced by the hydrophilic nature of Harirood. Also, due to Afghanistan being upstream in the Harirood catchment, it does not want to hold joint meetings and it has now tended to unilaterally pursue unilateral policies to compensate for lost opportunities during the occupation and jihadist and civil wars and to use water as a tool against Iran it's over.

Keywords: Hydropolytics, Harirood, Border Rivers, Iran, Afghanistan

*. (Corresponding author) hojat_59_m@yahoo.com